

Темірова Надія

*Професор. Доктор історичних наук
Професор кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецький національний університет ім. Василя Стуса
(м. Вінниця, Україна)*

ВІДГОМІН КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ СЕРЕД ВЕЛИКИХ АГРАРІЇВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ МЕЖІ ХІХ–ХХ ст.

Наразі Україна вперто протистоїть російській агресії, що має багатовимірний характер. Воєнний, політичний, економічний, психологічний тиск РФ доповнюється брутальним зазіханням на українську минувшину. Події, персоналії, наукові й культурні здобутки, цілі шари історії України в заявах лідерів російського агітпрому перефарбовуються під російську спадщину. Останнім часом із вуст першої особи РФ рефреном звучить теза: «Мы ничего не завоевываем, мы возвращаем свое», що є черговою спробою обґрунтування загарбницьких намірів і відкритим закликком до їхньої реалізації. Такі небезпеки спонукали, зокрема, пильніше поглянути на великих землевласників в українських губерніях на зламі ХІХ–ХХ ст., які і за імперської доби, і радянською історіографією, і сучасними російськими та й частиною українських дослідників загально позиціонувалися як російські поміщики.

Справедливості ради необхідно зауважити доволі високу частку землевласників російського походження станом на кін. ХІХ – поч. ХХ ст., що стало наслідком цілеспрямованої політики Російської імперії із заохочення проникнення в українські землі «своїх» аристократів і чиновників. Але велике землеволодіння в українських губерніях формувалося протягом тривалого часу, через що мало значно глибше коріння порівняно з російським, особливо на право- й лівобережних теренах,

підтвердженням чого був доволі великий відсоток землеволодіння польського та українського походження відповідно. Нас цікавить останнє.

З історією Гетьманщини значною мірою пов'язане велике землеволодіння на Лівобережжі. Переважна більшість тутешніх великих землевласників зламу XIX–XX ст. були нащадками козацької старшини – Безбородьків, Галаганів, Кочубеїв, Лизогубів, Скоропадських та ін. На межі XVIII–XIX ст. їхні попередники мусили пройти непросту еволюцію внаслідок поглинення Гетьманщини Російською імперією. Як показав З. Когут, частина української шляхти по суті підтримала асиміляцію, піддалася русифікації, а дехто подався на імперську службу. Проте інша її частина виявила доволі наполегливе прагнення зберегти уклад часів Гетьманщини [1, с. 261–262].

Прикладом лівобережної аграрної еліти є козацько-шляхетський рід Галаганів, засновниками якого були брати Гнат і Семен. Гнат служив козацьким полковником, командував компанійським полком у військах гетьмана І. Мазепи. Після Полтавської битви був призначений чигиринським і прилуцьким полковником та одержав великі земельні маєтності, брав участь у походах проти турків. Семен же служив миргородським наказним полковником. У другій половині XIX ст. найвизначніший представник цього роду – Григорій Павлович Галаган (1819–1888) – великий землевласник Полтавської та Чернігівської губерній, дійсний статський радник, добродієць. Серед його суспільно значущих проектів – колегія Павла Галагана, яка виховала цілу плеяду українських діячів. А заснований цей заклад був у пам'ять про покійного сина. Закладу відводився власний будинок у Києві на вулиці Фундуклеївській. Для забезпечення існування колегії призначався маєток, розташований у Чернігівській і Полтавській губерніях площею 1,1 тис. дес. [5, с. 309].

Одні з найбагатших землевласників Кочубеї свій родовід вели від кримського татарина Кучук-Бея, який прибув

до України в другій половині XVII ст. і прийняв православ'я під іменем Андрія. Його онук Василь Леонтійович відомий як генеральний писар при І. Мазепі. А вже його онук Семен Васильович служив членом Малоросійської колегії. По чоловічій лінії основна частина маєтностей родини розташовувалася в Полтавській і Чернігівській губерніях. Загальна площа їх становила 32,9 тис. дес. До цього слід додати садиби в Києві, Глухові, Батурині, Петербурзі, Царському Селі. Більшість маєтностей мали родове походження, тобто Василеві Петровичу Кочубею, який народився 1868 р., вони дісталися від його батька – таємного радника Петра Аркадійовича Кочубея – та матері – Варвари Олександрівни, яка свій родовід вела від князя О. Безбородька [2, с. 5–60; 3, с. 46–50].

Козацьке коріння мав один із найвпливовіших землевласницьких родів Правобережжя – Терещенки. Розпочавши з дрібної торгівлі у Глухові, Артемій Терещенко поступово вкладав кошти в землю й цукрове виробництво, демонструючи неабиякий підприємницький хист. «Прагнення до суспільних благ» – було записано на родовому гербі. Цьому гаслу нащадки козака Якова (вірогідний засновник роду) залишалися вірними аж до початку більшовицького вторгнення, коли мушили покинути все напрацьоване протягом понад століття.

Доволі показовою для Півдня України є історія землевласника-новатора та відомого українського громадсько-політичного діяча Євгена Чикаленка. Його дід походив із козацького зимівника на Катеринославщині. Після передачі цієї землі графу Канкрінові вимушено перебрався на Херсонщину, де козакам виділили землі між Бугом і Дніпром. Він служив у Бузькому козацькому війську. Тут і пустив своє козацьке коріння. Уже батько Євгена Харлампійовича розгорнув господарство на широку ногу. А Є. Чикаленко за участь у радикальному гуртку на п'ять років був відсланий до родових Перешор під гласний нагляд поліції. Під час вимушеного перебування

в 1885–1894 рр. у власному маєтку площею близько 2 тис. дес. він зайнявся господарством із застосуванням новацій у землеробстві, які наполегливо намагався поширити в селянському середовищі [6, с. 33].

Козацькі відгомони проявлялися не лише в територіальній належності, здатності до самоорганізації, вправності у сільськогосподарській діяльності, але й у збереженні пам'яті про звияжних пращурів. За згадкою П. Скоропадського, у їхній сім'ї Україна розумілася як славне минуле, хоча родина була віддана цареві. Заразом завжди підкреслювалося, що вони належали до малоросів знатного походження. У дідовому будинку висіли старі портрети гетьманів, українських культурних діячів, було кілька зображень козака Мамає. Був і портрет І. Мазепи, за словами П. Скоропадського, «настільки ненависний всякому росіянину, в домі йому не поклонялися..., а мовчки ставилися з симпатіями» [4, с. 388]. У домі співали українські пісні. Дуже поважали бандуристів, їх завжди щедро винагороджували. Родина виписувала «Київську старовину», читала книжки Костомарова й інших українських письменників, дотримувалася українських звичаїв у домашньому побуті та релігійній обрядовості [4, с. 388]. У будинках багатьох українських землевласників стіни прикрашали портретами власних дітей в українському вбранні. Окремі представники періодично шокували вичурну московсько-петербурзьку публіку показовим народним українським убранням. Характерною для цієї частини аграрної еліти була добродійно-меценатська діяльність, що спрямовувалася на проукраїнські справи: фінансова підтримка заснування НТШ Є. Милорадович і В. Симиренком, видання щоденної газети «Рада» Є. Чикаленком тощо.

Отже, серед великих аграріїв українських губерній зламу XIX–XX ст. слід виокремлювати землевласників з українсько-козацьким корінням. Хоча порушений сюжет стосується

понад столітньої давнини, він має настановчий потенціал щодо свідомісних орієнтацій підприємницького шару суспільства, зокрема в одному з традиційно визначальних сегментів економіки – аграрному. Та його частина, що вийшла з козацько-українського середовища, але потрапила під тотальний вплив імперського організму внаслідок реалізації масштабної колонізації українських теренів, мусила приймати правила, норми, стандарти поведінки, щоби мати можливість розвивати власну справу. Водночас проукраїнські орієнтири, що мали основою спогад про козацьке минуле, зберігалися на глибинному повсякденному рівні.

Джерела та література

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – Київ: Основи, 1996. – 317 с.
2. Краткое описание имений В. П. Кочубея. – Киев, 1914. – 168 с.
3. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина, 1888. – Т. XXII. – С. 46–50.
4. Скоропадський П. Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.
5. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
6. Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вип. 38. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – С. 32–38.